

ZUSAMMENFASSUNG

Kulturwissenschaft: ein weiteres Dilemma für die Religionswissenschaft

In diesem Aufsatz wird die Frage nachgegangen, welche Konsequenzen sich aus der Identifizierung der Religionswissenschaft mit der Kulturwissenschaft ergeben. Religionswissenschaft wurde in dem Zusammenhang mit dem seit den 70. Jahren des 20. Jahrhunderts herrschenden „cultural turn“ in den Sozial- und Geisteswissenschaften zur Kulturwissenschaft erklärt, mit spürbarer Erleichterung, dass man damit den Ausweg aus der immer tief greifenden Identitätskrise gefunden hat. Was Neues hat man aber mit diesem Paradigmenwechsel über die Grundlagen der Religionswissenschaft erfahren: über ihren Erkenntnisgegenstand, ihren Wissenszustand, ihre Methoden, Sprache, Begriffsbildung, Argumentations- und Beweisweisen, über ihre Theorien und Methodologien? Eine bloße Erklärung der kulturellen Wende in der Religionswissenschaft bietet keine zufrieden stellenden Antworten, die in dem vorliegenden Aufsatz gesucht und mit der Hinsicht auf die Wissenschaftlichkeit der Religionswissenschaft überprüft werden. Der Verfasser kommt zu Schluss, dass solche Transformationen, die hauptsächlich das Erscheinungsbild der Religionswissenschaft betreffen, ohne wesentlicheren Änderungen im Bereich des Theoretischen und Methodologischen keine Lösung für diese Fachdisziplin darstellen; ganz umgekehrt, sie laden wörtlich zum weltanschaulichen oder aber ideologischen Missbrauch (sprich „interkulturelle Religionswissenschaft“, u.ä.).

Katedra filosofie
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita
Arna Nováka 1
602 00 Brno

BŘETISLAV HORYNA

e-mail: horyna@phil.muni.cz

Ve dva bohy věřiti nebudeš. Konstruování „katarského dualismu“ v inkvizitních registrech

David Zbiral*

Úvod

Staletá učenecká tradice pojímá katary v první řadě jako „dualisty“. Odkaz k dualismu učencům umožňuje jednoduchou a účinnou identifikaci katarství jako distinktivního hnutí. Dualismus ve smyslu víry ve dva bohy či ve stvoření světa a těla ďáblem se chápe jako středobod katarské nauky, z něž lze vysvětlovat další rysy (odpor k tělu a sexu, nepožívání masa a mléka, odmítání katolických svátostí). S pomocí neurčitěho pojmu dualismu se katarství zapojuje do genealogických stromů, jejichž cévami se měla předávat neměnná podstata dualistické doktríny od dob gnostiků a manichejců nebo rovnou starých Peršanů přes paulikiány a bogomily až ke katarům. Dualismus dodává katarství identitu a tím i samotnou existenci.

Víra ve dva bohy či principy se jako základní rys „katarské hereze“ poprvé objevuje v prameni, který také jako vůbec první používá k označení středověkých disidentů slovo „katarí“: v *Knize proti katarským bludům*,¹ kterou sepsal někdy mezi lety 1163 a 1165 Ekbert z Schönau. Bylo by velmi zajímavé sledovat zrod této představy a její putování polemickou a badatelskou literaturou, ale tato studie se zaměří na něco jiného: na obrazy „dualismu“ v inkvizitních registrech a na jejich velmi různorodé kontexty, které varují před tím, abychom pojem dualismu lehkomyšlně přijímali a na jeho základě postulovali existenci celoevropské alternativní církve „katarů“.

* Text je jedním z výstupů projektu „Konstrukce ‚katarské hereze‘ v polemických pramenech“, financovaného Programem rektora Masarykovy univerzity na podporu tvůrčí činnosti studentů. Některé z citovaných knih o jihofrancouzské inkvizici byly zakoupeny z grantu Vzdělávací nadace Jana Husa č. 0604/NIF „Zavedení kurzu Ortodoxie a hereze ve středověkém západním křesťanství“.

1 Jacques-Paul Migne (ed.), *Patrologia Latina* CXCIV, Parisiis: J.-P. Migne 1855, col. 11-102.

Středověká inkvizice a vědění o kacířství

Historiografická tradice podává papežskou inkvizici jako jasně vymezenou centralizovanou soudní instituci pověřenou potlačováním kacířství, která byla zřízena roku 1231 bulou Rehoře IX. *Ille humani generis*. V současné době se ale velmi často objevují pochybnosti, zda tomuto pojetí, které jsme zdědili po protestantských a posléze osvícenských polemických proti katolicismu, v pramenech něco odpovídá.²

Inquisitio ve středověku není označením žádné instituce, nýbrž označením typu soudní procedury, který se navíc neomezoval jen na vyšetřování kacířství. Ani za autentickým označením *officium inquisitionis heretice pravitatis* – „úřad pro vyšetřování kacířské zvrácenosti“³ – se neskrývá instituce, jež by vykazovala podobnou míru ústřední správy a kontinuity jako například některý z výrazněji centralizovaných mnišských řádů. Funkcí inkvizitora čili „vyšetřovatele kacířské zvrácenosti“ papežská kancelář pověřovala konkrétní osoby. Těm se jejich pravomocí dostávalo tímto pověřením, nikoli příslušností k jakékoli jasněji ohraničené instituci. Dalo by se proto uvažovat o rozložení výzkumu jevů shrnovaných pod matoucí pojem inkvizice na zájem o jednotlivé inkvizitory a kauzy.⁴

V působení středověkých „vyšetřovatelů kacířské zvrácenosti“ lze přesto pozorovat zřetelné podobnosti: do značné míry se shoduje právní rámec, jehož se dovolávají,⁵ moc, kterou si nárokují, jazyk, který užívají, spisy, ze kterých čerpají, texty, které produkují, a způsob, jakým s těmito texty i se samotnými vypovídajícími⁶ zacházejí.⁷ John H. Arnold před fragmentací varuje a přimlouvá se za to, aby byly tyto podobné rysy zasa-

2 Např. Jeffrey Burton Russell, *Dissent and Order in the Middle Ages: The Search for Legitimate Authority*, New York: Twayne 1992, 54-55; Mark Gregory Pegg, *The Corruption of Angels: The Great Inquisition of 1245-1246*, Princeton – Oxford: Princeton University Press 2001, 33.

3 „Kacířská zvrácenost“ je ustáleným označením pro samotné kacířství.

4 Srov. Richard Kieckhefer, „The Office of Inquisition and Medieval Heresy: The Transition from Personal to Institutional Jurisdiction“, *Journal of Ecclesiastical History* 46/1, 1995, 36-61.

5 Užitečný výběr z rané legislativy vydal Kurt-Viktor Selge (ed.), *Texte zur Inquisition*, Gütersloh: Gerd Mohn 1967.

6 Tento termín, odpovídající latinskému (*ipse loquens*), je dobré ve většině případů upřednostnit před označením „vyšetřovaný“ či „svědek“ (samozřejmě mimo překlady či parafráze pramenů, které skutečně užívají slovo *testis*, tj. „svědek“). Tato dvě označení totiž míjejí úzkou souvislost inkvizičního procesu se zpovědí a snahu inkvizitorů vést ty, kteří před ně předstoupili, k přijetí identity „vypovídajícího subjektu“ (tento termín prosazuje John H. Arnold, *Inquisition and Power: Catharism and the Confessing Subject in Medieval Languedoc*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2001; Arnoldova kniha je v současné době zřejmě nejpodnětější teoretickým uchopením inkvizičního diskurzu i textů a identit, které tento diskurz produkuje).

zovány do obecnějšího rámce. Nevykládá je jako produkt inkvizice jakožto konkrétní soudní instituce – tato představa je povýtce anachronickým promítnutím raně novověké inkvizice do středověku – ale jako projev svébytného a víceméně ohraničeného diskurzu, který přesahuje individuální inkvizitory a utváří procedury, jazyk a mechanismy produkce pravdy, jež inkvizitoři užívají.⁸

Mezi inkvizičním a polemickým diskurzem existují četné styčné body, ale tam, kde polemikové viděli dva jasně odlišené tábory – ortodoxii a herezi – inkvizitoři situaci prokreslovali a vytvářeli stratifikované pole nejrozličnějších přestupků. Cílem inkvizitorů nebylo vyvrátit kacířství či konstruovat nediferencovaný blok „jiného“, nýbrž přidělovat vypovídajícím konkrétní přestupkové identity. Potenciálním deviantem se tak stal každý. Tento posun je součástí změny celkového přístupu církevní hierarchie k laikům: hierarchie postupně přetvářela masu „lidu“ v osobně odpovědné subjekty, jejichž individuální víru lze zkoumat, posuzovat a v případě potřeby postihovat.⁹

Inkviziční texty jsou prostorem konstrukce. Nepromlouvají z nich autentické hlasy jednoznačně daných a bezproblémově uchopitelných subjektů: to inkviziční diskurz tyto hlasy a subjektivitu tvoří, povolává k řeči a kontroluje. John H. Arnold ale upozorňuje, že kontrola není naprostá:

[A]nalyzování a zmapování toho, jak se diskurz ustavuje, by nás nemělo vést k víře, že každý jazykový fragment, který je v diskurzu prosloven či je jím ukázněn, je předmětem daný či jednovýznamový. Jak jsem se snažil ukázat, inkviziční registry jsou různohlasé, obsahují mnoho promíšených hlasů, které se někdy shodují, jindy jsou v pro-

7 Mezi užitečnými, avšak často problematickými a rychle zastarávajícími přehledovými pracemi o inkvizici lze uvést např. Bernard Hamilton, *The Medieval Inquisition*, New York: Holmes & Meier 1989, Edward Peters, *Inquisition*, New York – London: Free Press – Collier Macmillan 1988 či úžeji zaměřenou práci Henri Maisonneuve, *Études sur les origines de l'Inquisition*, Paris: Librairie philosophique J. Vrin 1960. Velmi důkladnou studii, která ukázala nutnost lokálních výzkumů inkvizičního vyšetřování a dodnes neztratila na ceně, je Yves Dossat, *Les crises de l'Inquisition toulousaine au XIIIe siècle (1233-1273)*, Bordeaux: Imprimerie Bière 1959. Z novějších knih si zaslouží pozornost např. M. G. Pegg, *The Corruption of Angels...* či James B. Given, *Inquisition and Medieval Society: Power, Discipline, and Resistance in Languedoc*, Ithaca – London: Cornell University Press 1997 a sborníky Laurent Albaret (ed.), *Les inquisiteurs: Portraits de défenseurs de la foi en Languedoc (XIIIe-XIVe siècles)*, Toulouse: Privat 2001, Gabriel Audisio (ed.), *Inquisition et pouvoir*, Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence 2004 a Wolfram Hoyer (ed.), *Praedicatores, Inquisitores: The Dominicans and the Medieval Inquisition*, Roma: Istituto Storico Domenicano 2004. Výběrový přehled historiografie jihofrancouzské inkvizice 13.-14. století podává Laurent Albaret, „L'Inquisition et les hérésies dans le Midi de la France au Moyen Âge: Essai de bilan historiographique“, *Heresis* 36-37, 2002, 145-159.

8 J. H. Arnold, *Inquisition and Power...*, 77-78.

9 *Ibid.*, 72-73.

tikladu. Vlastně bych řekl, že spíše než vidět diskurz jako něco, co kontroluje každou jednotlivost, která je či může být v jeho příslušném poli řečena, bychom si mohli povšimnout, že diskurz vždy požaduje *nadbytek* řeči. ... Myslím, že diskurz vždy potřebuje nadbytek řeči a jazyka; musí vždy trvat na tom, aby subjekty, které konstruuje, produkovaly řeč nad rámec pečlivě zmapovaných hranic, které ustavují dané pole „věděni“. To je očividně případ inkvizičního diskurzu: záznamy ve svém pomalém vývoji od 13. do 14. století vždy produkují řeč, která přesahuje inkvizitorské kategorie. ... Samozřejmě, že jak se tento nadbytek rozrůstá a rozšiřuje, tak se rozrůstá a rozšiřuje i inkviziční diskurz a hledá nové strategie kontroly, vymezování a ukázňování této řeči. V tom je ale klíč: diskurz *musí* vyžadovat nadbytek, aby mohl dále vykonávat moc. Kdyby každý jazykový moment produkovaný a kontrolovaný v určitém diskurzu mohl být hladce a bezproblémově umístěn do ohraničeného pole „věděni“, tak by věděni dosáhlo stabilní hladiny, došlo by k jeho nevyhnutelné stagnaci a „vědoucí subjekt“ (v tomto případě inkvizitor) by v tomto bodě přestal existovat: byl by eliminován završením své úlohy. Aby se diskurz mohl replikovat – růst, měnit se či se prostě udržovat – musí hledat nové úkoly a nové výzvy. Zde tedy nalézáme základ pro určitou strategii čtení: můžeme prozkoumat tyto momenty nadbytku a promítnout je zpět do řeči, o které se zdá, že do nich byla přetavena a zachycena.¹⁰

Právě takovéto „momenty nadbytku řeči“ mohou v ledasčem nabourat běžný badatelský pohled na „dualismus“. Badatelé si berou příklad z inkvizitorů, kteří u vypovídajících pátrali po systematickém teologickém dualismu, jež znali ze svých příruček jako údajný distinktivní rys „katarské hereze“, tedy jako článek víry, který umožňuje posoudit, zda (respektive nakolik) se vypovídající prohřešil, ukáznit ho a v případě potřeby mu nabídnout volbu mezi smrtí (navíc ve stavu nesmíření s církví) a konkrétní kajicnickou identitou. Požadavek inkvizitorů, aby subjekt o „dualismu“ vypovídal, a jejich zájem o archivaci jeho výpovědi však zároveň produkuje záznamy, jež inkvizitorské věděni o „dualismu“ přesahují a rozrušují.

Dualismus inkvizitorů

Inkvizitoři věřili, že jedním z nejzákladnějších identifikačních rysů „katarské hereze“ je víra ve dva bohy či ve stvoření světa ďáblem. Dominikánský inkvizitor Rainer Sacconi, který o sobě prozrazuje, že s katary sedmáct let pobýval, a označuje se za „někdejšího arcikacíře“,¹¹ roku 1250 ve své *Sumě o katarech a leonistech čili Lyonských chudých* například uvádí víru, že „ďábel učinil tento svět a vše, co je v něm“, jako první z názorů, jež jsou společné všem katarským sektám.¹²

¹⁰ *Ibid.*, 114-115.

¹¹ Franjo Šanjek (ed.), „Raynerius Sacconi O. P. Summa de Catharis“, *Archivum Fratrum Praedicatorum* 44, 1974, 44-45.

¹² *Ibid.*, 42.

Někteří vypovídající předkládali víceméně ten obraz dualismu, který si inkvizitoři vytvořili na základě polemické literatury, svých příruček (třeba Rainerovy *Sumy*) a obecně známých pravd o katarech. Výpověď Rajmunda Issaury v inkvizičním registru Geoffroie z Ablis z roku 1308 například udává:

Dále říkali, jak uvedl, že jsou dva bohové, jeden dobrý a druhý špatný, a že kacíři věří dobrému Bohu a drží se své víry, kdežto ti, kdo se drží víry římské církve a káží ji, jsou ze zlého boha, takže nikdy nemohou dojít spásy.¹³

Přes veškerou jednotvárnost je i v tomto krátkém úryvku patrný jistý „nadbytek řeči“. Inkvizitory zajímá téma Boha či bohů a téma stvoření. Rajmundova výpověď jejich očekávání přesahuje tím, že „dualismus“ rozšiřuje o konfrontaci „kacířů“ a římské církve: „kacíři“ se přimykají k dobrému Bohu, římská církev je ve vleku zlého.

Inkviziční registr Jakuba Fourniera¹⁴ z let 1318-1325 zaznamenává svědectví, podle kterého Petr Maury říkal:

Jsou dva bohové, jeden je *bonesa*¹⁵ a druhý *malesa* čili zlo. Jak říkal, Bůh-dobro¹⁶ stvořil duchy a vše neviditelné. Dobré anděly, duše a duchy dobrých lidí tedy stvořil Bůh-dobro. Všechna těla a vše viditelné a jinak vnímatelné ale stvořil bůh-zlo,¹⁷ stejně jako všechny demony a duše či duchy zlých lidí. Bůh-dobro prý řídí a ovládá nebeský svět, kdežto Bůh-zlo řídí a ovládá tento viditelný svět a všechna těla. Boha-zlo nazývali Satanem, Boha-dobro nazývali Bohem jasu.¹⁸

Ve výpovědi samotného Petra Mauryho stojí:

Na dotaz, zda slyšel od některého kacíře či věřil, že Bůh Otec učinil vše, tedy anděly, duchy, lidské duše, nebe, zemi, moře a vše, co je v nich viditelného i neviditelného, nebo že Bůh Otec stvořil pouze duchy, kdežto hmotné věci učinil někdo jiný, odpovídal, že od všech kacířů slyšel, že nic z toho, co lze vidět tělesnými očima nebo vnímat, nestvořil Bůh Otec. Nestvořil ani nic z toho, co vzniká a zaniká, jelikož by nebyl dobrý tvůrce, kdyby to, co učinil, bylo někdy zničeno. Stvořitelem světa je cízíbůh, kterého někdy nazývali zlým bohem a Satanem. Ten stvořil vše, co vzniklo a zanikne. Moc ke stvoření světa a k tomu, aby učinil vše, co vzniklo a zanikne, mu nicméně dal Bůh Otec kvůli dobrým duchům, kteří jsou na tomto světě, patří Bohu Otcovi a pobývají tu mezi zlými duchy jako ovce mezi vlky.¹⁹

¹³ Annette Palès-Gobilliard (ed.), *L'inquisiteur Geoffroy d'Ablis et les Cathares du comté de Foix (1308-1309)*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique 1984, 262.

¹⁴ Biskup Pamiers, roku 1334 byl zvolen papežem jako Benedikt XII.

¹⁵ Starookcitánsky „dobro“.

¹⁶ „Deus-bonitas“ ed.

¹⁷ „Deus-malitia“ ed.

¹⁸ Jean Duvernoy (ed.), *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318-1325)* II, Toulouse: Privat 1965 [dále jen Fournier II], 179.

¹⁹ Jean Duvernoy (ed.), *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318-1325)* III, Toulouse: Privat 1965 [dále jen Fournier III], 218.

Jakub Fournier se také zajímal, co o dualismu ví Beatrix z Lagleize:

Na dotaz, zda někdy od těchto osob slyšela, že je dobrý a zlý bůh, odpověděla, že ne, ale nazývali Bohem toho, který vytvořil duchy, a toho, který učinil hmotné věci, zvali ďáblem a vládcem světa. Ale neslyšela, jak uvedla, že by ho nazývali *hyle* [hmo-ta].²⁰

Ten, kdo v inkvizičních registrech hledá převážně zajímavosti a pozitivní údaje o „katarrech“, si takovéhoho úryvku zřejmě ani nevšimne. Uvádí totiž to, co je známé, co je součástí běžného učenického vědění o „katarské herezi“. Jde o typický inkviziční kontext „dualistických věr“, který o diskurzu inkvizitorů mnohé prozrazuje. V první řadě si zaslouží pozornost slovo *interrogata* („dotázána“, „na dotaz“). Byl to inkvizitor, kdo Beatrix povolal k řeči, kladl jí otázky a do jisté míry předurčoval obsah a směřování výpovědi. Zcela jednoznačně ukazuje k učenickému diskurzu poznámka „*non audivit eum nominari ylen*“ („neslyšela, že by ho [tj. ďábla] nazývali *hyle*“). Toto podezření na ztotožnění principu zla s hmotou je výsledkem učenického zpracovávání katarského dualismu ve shodě s představami o manicheismu.

Za použití věr, které dnešní badatelé popisují termínem „dualismus“, inkvizitoři konstruovali „katarskou herezi“ jako sevřený systém na stejné intelektuální úrovni, na jaké se sami pohybovali. Neznámé tak převáděli na známé, beztvaré na zpracovatelné, nepopsané na zařaditelné. Pokud něco binárnímu členění na „manichejskou herezi“ a „víru, které se přidržuje a kterou káže svatá římská církev“,²¹ nevyhovovalo na první pohled, stále ještě nic nebylo ztraceno: stačilo vyvinout dostatečné intelektuální úsilí, které uspořádalo údaje tak, že začaly vyhovovat klasifikaci. Šlo jen o otázku erudice, důvtipu, fantazie a způsobu produkce, výběru a archivace informací, nikoli o problém klasifikačního systému.

Někteří inkvizitoři, a v první řadě právě Jakub Fournier, měli nicméně pozoruhodný zájem o zaznamenávání přesahů běžného pole svého vědění. Vysvětlení je třeba hledat ve skutečnosti, že inkvizitory jejich úloha do jisté míry zavazovala k tomu, aby živili a rozvíjeli „vůli k vědění“, aby zjišťovali a archivovali víry vypovídajících v jejich konkrétnosti a tím pole vědění rozšiřovali a napomáhali jednak ke kontrole a případné inkulpaci (na úrovni konkrétních případů), jednak k účinnějším identifikacím a klasifikacím kacířství (na úrovni inkvizičního diskurzu).

V souvislosti s dualismem je třeba se zmínit zejména o dvou takových tématech, která se inkvizitoři snažili zpracovat a zahrnuli je do svého vě-

dění o kacířství, ale která jejich kategorie přesahují a vzpírají se bezproblémovému převedení na abstraktní článek „víry ve dva bohy“. Prvním tématem je postup od zřejmě dosti rozšířené úvahy, že rostlinám nedává růst a nést plody Bůh, nýbrž vlhkost země a lidská práce, k závěru, že růst působí zlý bůh či ďábel. Druhým tématem je víra, že škodlivá zvířata a nepříznivé atmosférické jevy by dobrý Bůh nestvořil, takže je musel stvořit ďábel. Tato dvě témata můžeme pro jednoduchost nazvat „dualismem rolníků a pastevců“ s tou výhradou, že se neobjevuje jen u „rolníků a pastevců“ a vůbec nejde o dualismus v tom smyslu, v jakém se toto slovo používá o vírách, které „katarům“ připisuje polemická literatura. Nejde po pravdě řečeno vůbec o vhodné označení, nicméně cílem rozlišení „dualismu rolníků a pastevců“ a „dualismu inkvizitorů“ není binární klasifikace údajů výpovědi před inkvizicí na „autentické“ (zachycující hlas vyslychaných) a „neautentické“ (zachycující hlas inkvizitorů). Každá taková klasifikace je osudově určena pozicí, z níž se formuluje, a především se v duchu klasické historiografie pohybuje na úrovni „věcí“, ne na úrovni kritické práce s pojmy a sledování pojmů v jejich přirozeném prostředí, totiž v prostředí diskurzu, který je s konkrétními ideologickými záměry produkuje a manipuluje s nimi. Cílem je arbitrárně určit jistou základní hladinu vědění o „katarské herezi“, o níž se zdá, že z ní inkvizitoři vycházeli při zařazování a kontrole vypovídání, které se na této hladině nepohybovalo, ale zároveň nebylo v souladu s „vírou, které se přidržuje a kterou káže svatá římská církev“. Rozlišení „dualismu rolníků a pastevců“ a „dualismu inkvizitorů“ je jen výchozí pozicí pro argumentaci, která chce ve skutečnosti legitimitu pojmu dualismu tak, jak se v bádání o údajném katarství používá, zcela zpochybnit.

Dualismus rolníků a pastevců

Víru, že růst nepůsobí Bůh, zaznamenává již jeden z nejstarších dochovaných inkvizičních registrů, registr Bernarda z Caux a Jana ze Saint-Pierre z let 1245-1246:²²

[S]lyšel kacíře říkat, že Bůh nedává (rostlinám) kvést a nést plody, nýbrž to půda dělá sama od sebe, a že manželství nemá žádnou cenu, naopak je hříšné. Ale přítomný svědek těmto bludům nevěřil.²³

Zde jde tedy o samostatnou úvahu, vloženou do úst kacířů, která dosud není propojena s tématem „dualismu“.

20 Jean Duvernoy (ed.), *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318-1325)* I, Toulouse: Privat 1965 [dále jen *Fournier* I], 240.

21 *Fournier* III, 251 aj.

22 S dodatky z roku 1253.

23 Jean Duvernoy (ed.), „Le manuscrit 609 de la bibliothèque municipale de Toulouse“, <http://jean.duvernoy.free.fr/text/pdf/ms609_a.pdf>, srpen 2002, 166.

Tato asociace se naopak objevuje v registru toulouské inkvizice z let 1273-1280, kde zmínka o dvou božích bezprostředně následuje za dotazem na závislost růstu na Božím působení:

Na dotaz, zda někdy řekl, že Bůh nikdy nedal (rostlinám) kvést a nést plody ani nevytvořil nic viditelného, nýbrž že to působí prostitute²⁴ země a „lidé to jsou, kdo dělají brázdý a obdělávají zemi“, odpověděl, že ne. Na dotaz, zda někdy řekl, že jsou dva bohové, jeden dobrý a druhý zlý, odpověděl, že na různých místech třikrát, čtyřikrát nebo ještě víckrát prohlásil, že Garnerius z Cordes, soudce v Rodez, říkal, že jsou dva bohové, jeden dobrý a druhý špatný.²⁵

Inkviziční registry samozřejmě neobsahují přímé záznamy toho, co vypovídající řekl, nýbrž notářské redakce na základě poznámek z výpovědí.²⁶ Z pořadí, v jakém tato redakce vrství jednotlivá témata a výroky, ale lze s určitou mírou pravděpodobnosti vycházet. Není proto přehnané tvrdit, že názor, podle kterého Bůh nedává rostlinám růst a nést plody, inkvizitorům asocioval téma dvou bohů, takže se na ně okamžitě zeptali. Spojnice s „dualismem“ tu však stále není přímá. O něco zřejmější se stává teprve v registru Geoffroie z Ablis z let 1308-1309:²⁷

Dotázán na bludy, které kacíři říkali a prohlášovali, řekl, že slyšel, jak mluví o stvoření viditelných věcí, a říkali, že Bůh nestvořil lidské tělo ani nedává (rostlinám) kvést a nést plody. Uvedli příklad, že kdyby člověk položil zrno obilí na kamení, nevzešlo by; působí to totiž tlení v zemi, jak kacíři tvrdili.²⁸

24 „putia“. Podezření, že máme co do činění s okcitánským slovem pro prostituci, které etymologicky souvisí se slovem *puta* (děvka), se mění v jistotu díky dalšímu užití slova *putia* v téměř dokumentu, jež má k tomuto úryvku i věcnou vazbu: „[I]nterrogatus si dixit quod de meretricio terre veniebat bladum et vinum et alia bona, respondit quod non tunc. Et ibidem dictus Gausbertus correxit se et recognovit ... Item recognovit se dixisse quod pinguedo terre quam ipse vocabat putiam dabat bladum et vinum et alios fructus et bona terre.“ („Na dotaz, zda řekl, že obilí, víno a další výtobytky pocházejí z prostitute země, Gausbert odpověděl, že ne. Na místě však poopravil svou výpověď a přiznal ... Dále přiznal výrok, že obilí, víno a další plody a výtobytky skýtá úrodnost půdy, kterou on nazýval *putia*.“ (Jean Duvernoy [ed.], „Registre de l'Inquisition de Toulouse (1273-1280)“, <<http://jean.duvernoy.free.fr/text/pdf/Parnaclatin.pdf>>, duben 2003, 36.)

25 J. Duvernoy (ed.), „Registre de l'Inquisition de Toulouse (1273-1280)...“, 125.

26 Plnou právní relevanci těmto redakcím dodávalo jejich potvrzení vypovídajícím, kterému byly po vyhotovení přetlumočeny z latinského znění.

27 Pokud si úryvky seřadíme chronologicky, neubráníme se dojmu, že se rozumování o nezávislosti růstu na Božích zásadách s „dualismem“ propojilo postupně, avšak tento závěr nelze považovat za příliš pevný: může jít o důsledek perspektivy pramenů. V jihofrancouzských inkvizičních registrech je zhruba mezi lety 1245-1330 patrný postupný vývoj k většímu zájmu o konkrétní víry, motivace a asociace vypovídajícího subjektu, ne jen o jména, místa a data sloužící k inkulpaci. K tomuto vývoji srov. J. H. Arnold, *Inquisition and Power...*, 22, 103, 173.

28 A. Palès-Gobillard (ed.), *L'inquisiteur Geoffroy d'Ablis...*, 104 (srov. 134, 148).

Nebo na jiném místě:

Dále uvedla, že od kacířů slyšela, že jsou dva bohové, jeden dobrý a druhý zlý, a že dobrý Bůh nedává (rostlinám) kvést a nést plody a zajímá se jediné o duchy. Duchové či duše prý byli stvořeni už dávno a vycházejí z těla člověka a poté se vrací v tělech jiných mužů či žen. A říkali přítomné svědkyni, že možná kdysi byla královna.²⁹

Registr Jakuba Fourniera tento „zemědělský racionalismus“³⁰ rovněž propojuje s dualismem:

Dále jí říkal, že jsou dva bohové, jeden dobrý a druhý špatný, a že dobrý Bůh ovládá a řídí duchy a je pánem dobrých křesťanů, to jest kacířů, zatímco zlý bůh vládne celému světu a všemu tělesnému a je pánem těch, kdo jsou podřízeni římské církvi, a všech ostatních lidí, kteří nejsou dobří křesťané, to jest kacíři, nebo jejich věřící, a že dobrý Bůh nedává (rostlinám) kvést a nést plody, nýbrž že to působí lidská píle a práce spolu s úrodností půdy.³¹

Jinde Fournierův registr zaznamenává i rozšíření „zemědělského dualismu“ o myšlenku, že růst působí zlý bůh či ďábel:

Dále uvedl, že mu Vilém říkal, že dobrý Bůh nedává (rostlinám) kvést a nést plody ani nepůsobí plazení lidí či zvířat, nýbrž že to vše činí zlý bůh.³²

Širší komplex představ předkládá svědectví o úvahách, které měl proslavit dobrý křesťan Vilém Belibasta, když byl zajat a pomýšlel na sebevraždu:

Říkal, že mu na jeho těle nezáleží, poněvadž na něm nic není jeho, nýbrž patří červům. Ani nebeskému Otci prý na jeho těle nic nepatří a nechce ho mít ve svém království, protože lidské tělo náleží pánu tohoto světa, který je stvořil, a nebeský Otec nestojí o nic z toho, co stvořil bůh a vládce tohoto světa. Proto také říkal, že nebeskému Otci na tomto viditelném světě nepatří nic s výjimkou duchů, které ďábel kdy si odvedl z nebe, jak se uvádí výše. Nebeský Otec prý vůbec nezasahuje do dění na tomto světě a nedává (rostlinám) kvést a nést plody ani (tvorům) počít, porodit či utvořit plod a obecně v tomto světě nijak nepůsobí.³³

Inkvizitoři se o „zemědělský racionalismus“ zajímali proto, že za ním tušili svého nepřítele – teologický systém „manichejského kacířství“. Těžko se ale zbavit dojmu, že vypovídající tyto víry nevyvozovali z metafyzického dualismu, nýbrž pouze nepřijímali abstraktní úvahy o přímém

29 *Ibid.*, 190.

30 Označení názoru, že rostliny nekvetou a nenesou plody Božím přičiněním, za racionální není nevině. Vychází implicitně ze skutečnosti, že je tento názor bližší *našemu* pojetí zemědělské produkce, které je automaticky vnímáno jako racionálnější než pojetí jiná.

31 *Fournier* I, 457.

32 *Ibid.*, 283.

33 *Fournier* II, 58.

Božím působení na každý jednotlivý děj ve světě a přimykali se k bezprostřednějším a konkrétnějším příčinám. Jestliže tyto fragmenty prostě označíme za „dualismus“, tak je řadíme do systému katarské teologie tak, jak jej vytvořili polemikové a inkvizitoři. V některých výpovědích, zejména ve svědectví o úvahách Viléma Belibasty, je „zemědělský dualismus“ součástí složitější soustavy názorů, ale ani Belibastovy myšlenky nelze bezztrátově převést na „víru ve dva principy“. Inkviziční dualismus („důbel učinil tento svět a vše, co je v něm“) a zemědělský dualismus („Bůh nedává (rostlinám) kvést a nést plody, nýbrž to půda dělá sama od sebe“) jsou nesourodé jevy. Ne že by jejich prolnutí nebylo možné; některé výpovědi mezi nimi určité spojnice konstruují. Jedna věc jsou ale spojnice, jiná věc je předpoklad, že lze zemědělský dualismus převést na ten inkviziční – učinit z něj jeho „konkrétní výskyt“ či „doklad“, případně výsledek jeho „vlivu“ na prosté rolníky a pastevce, kteří si jej vyložili po svém. Oprávněnost takového způsobu výkladu rozhodně není evidentní. „Rolníkům a pastevcům“ se jím mimo jiné upírá jakákoli autonomie a celé zorné pole zabírá učenecký diskurz.

Nesourodost je ještě patrnější u dalšího tématu – pochybnosti, zda Bůh stvořil přírodní pohromy, vlky, škodlivou havěť a případně také ďábla.

Ve výpovědi Grazidy Lizierové v inkvizičním registru Jakuba Fourniera se uvádí:

[P]an biskup se dotázal Grazidy ..., která se zdála podezřelá z manichejského kacířství, zda věří, že vše hmotné, co je k vidění v tomto světě, učinil Bůh. Odpověděla, že to, co lidé užívají a co je jim prospěšné, učinil Bůh, jako lidi, zvířata, která lidé jedí nebo na nich jezdí, třeba krávy, ovce, kozy, koně a mezky, nebo plody země a stromů, které lidé jedí. Ale nevěří, jak uvedla, že Bůh stvořil vlky, mouchy, ještěrky a podobné věci, které lidem škodí, ani nevěří, že Bůh stvořil ďábla, protože ďábel je zlá věc, a Bůh, jak uvedla, žádnou zlou věc neudělal.³⁴

Arnold Cogul před biskupem Fournierem vyznal podobnou víru:

Léta Páně 1320, 5. prosince. Ctihodnému otci v Kristu, panu Jakubovi, z Boží milosti biskupu Pamiers, se doneslo, že Arnold Cogul z Lordatu před mnoha lidmi řekl a prohlásil, že Bůh nestvořil ďábla, vlka ani jiné věci, které škodí lidem, a že ďábel a vlk existují sami od sebe a nikdo je neučinil. Měl též proslovit mnoho dalších výroků manichejské sekty, z nichž se zdálo, že je jejím věřícím. (Biskupovi) se taktéž doneslo, že byl Arnold v dřívějších dobách velkým důvěrníkem a přítelem kacířů z této sekty a že si tropil zerty z vyšetřovatelů kacířské zvrácenosti a vysmíval se jim tím, že, jsa jimi předvolán ve věci víry, nechtěl nic vyznat. Pan biskup jej chtěl vyšetřit ohledně těchto a dalších záležitostí týkajících se katolické víry, přečtež jej za přítomnosti bratra Galharda z Pomiès, zástupce pana inkvizitora v Carcassonne, předvolal do biskupské síně v Pamiers.

Arnold přísahal na čtyři svatá evangelia Boží, že bude v této věci vypovídat čistou pravdu a nic než pravdu o sobě jako korunní svědek a o dalších osobách živých i mrtvých jako svědek.

Když toto odpřisáhl, řekl a vyznal, že předchozích šest let setrval ve víře, že jelikož je Bůh dobrý a bezelstný a není a nemůže v něm být žádné zlo, nestvořil ďábla ani demony. A protože měl krávy a ovce a někdy nějaké z jeho zvířat uchvátil a sežral vlk, tak po tu dobu věřil, že tak zlé zvíře, jako je vlk, nestvořil Bůh.

Dále uvedl, že po tu dobu věřil, že ďábel nebyl stvořen³⁵ Bohem ani nikým jiným, nýbrž že je sám od sebe, nestvořený a neučiněný.

Dále řekl, že ač po tu dobu samozřejmě věřil, že nyní plodí jeden vlk dalšího vlka, věřil, že první vlk od počátku existoval sám od sebe a nebyl nikým stvořen, nýbrž přišel do světa tak, že se neví, odkud přišel nebo kdo ho poslal. Ale věřil a stále věří, jak uvedl, že všechna ostatní těla a duchy, jako jsou dobří andělé, nebe, země, vody, lidská těla a vůbec všechna ostatní těla a všechny ostatní věci, stvořil Bůh.³⁶

Klerik Bernard Franca dospěl k širšímu a jinak podloženému systému, který je vlastně dosti odlišný od toho, jež představují výpovědi Grazidy Lizierové či Arnolda Cogula. Sdílí s nimi nicméně odmítnutí myšlenky, že škodlivá zvířata stvořil dobrý Bůh:

[D]obrovolně řekl a vyznal, že co si pamatuje, což může být, jak uvedl, nějakých čtyřicet let, protože je mu asi šedesát, věřil, že na počátku byli dva bohové, jeden dobrý a druhý zlý, a že zlý bůh nebyl vytvořen dobrým Bohem ani nikým jiným, nýbrž existuje a existoval sám od sebe. Nebyl stvořen dobrým Bohem, sám sebou³⁷ ani nikým jiným. Poté dobrý Bůh učinil svět a všechna stvoření, která v něm jsou, a zlý bůh všechna díla dobrého Boha ničil, jak mohl, poněvadž byl nepřítelem dobrého Boha a všech jeho stvoření. To trvalo až do Kristova vtělení. Poté vtělený Kristus povstal proti zlému bohu, zajal ho a spoutal řetězy a takto zajatého ho svrhl³⁸ do pekla, takže sídlí v temnotě pekla. Zlý bůh tehdy přišel o svou moc a nemůže od té doby ničít díla dobrého Boha ani dělat nic jiného, ač stále má zlou vůli škodit, jen kdyby mohl. Jak uvedl, zlý bůh napříště nemohl ničít díla dobrého Boha. Tomu věřil, jak uvedl, kvůli tomu, co se praví v žalmu: *Bůh, pán bohů, promluvil*.³⁹ Chápal totiž, jak uvedl, „Boha“ jako dobrého Boha a „bohy“ jako zlého boha a sám si k tomu přidával také své exemplum či vyprávění, které zní následovně:

Je jeden pták, kterému se říká pelikán. Je jasný jako slunce a létá za sluncem. Ten pták měl kuřátka, a vždy když je nechal v hnízdě a odletěl kamsi za sluncem, přicházela jakási šelma a kuřátka rvala na kusy a odtrhávala jim zobáčky. A když se pelikán ke kuřátkům vrátil, našel je roztrhaná a bez zobáčků. A tak je léčil. A když se to tak dě-

35 „captus“ ms., „creatus“ corr. ed.

36 Fournier I, 378.

37 Sic.

38 „destrusit“ ms., „detrusit“ corr. ed. (Jean Duvernoy [ed.], *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318-1325): Corrections*, Toulouse: Privat 1972, 13).

39 Ž 50,1.

lo často, pelikán se zamyslel a rozhodl se, že skryje svůj jas a poté se schová u kuřátek, a až šelma přijde, uchvátí ji a zabije, aby už nemohla jeho kuřátka rvát na kusy a odtrhávat jim zobáčky. A to taky udělal. A tak byla pelikánata vysvobozena od trháni, kterým je šelma soužila, a pelikán šelmu zajal.

A takto, jak uvedl, dobrý Bůh učinil stvoření a zlý bůh je ničil, dokud Kristus neodložil či neskryl svůj jas, když přijal tělo z Panny Marie. Tehdy zajal zlého boha a vsadil ho do temnot pekla a od té doby zlý bůh nemohl ničit stvoření dobrého Boha.

A kvůli této své víře kdysi řekl, že jsou dva bohové, bůh dobrý a bůh zlý.

Dále uvedl, že věří a po celý uvedený čas věřil, že stejně jako dobrý Bůh učinil všechna dobrá stvoření – jako jsou andělé, dobré lidské duše, těla, nebe, země, vody, oheň a vzduch, zvířata, která jsou lidem užitečná k jídlu nebo k tomu, aby je nosila, aby pracovala či aby je odívala, a ryby, které jsou taky dobré k jídlu – tak zlý bůh stvořil veškeré demony a zvířata, která člověku škodí, jako jsou vlci, hadi, ropuchy, mouchy a vůbec všechna škodlivá a jedovatá zvířata.⁴⁰

V další výpovědi Bernard upřesnil, že Bůh také nepůsobí přírodní pohromy a nestvořil duše zlých lidí:

Na dotaz, jestli věřil, že krupobití, blýskavice a bouřky stvořil zlý bůh, nebo že to byl bůh dobrý, odpověděl, že věřil, že tyto úkazy působí ďábel čili zlý bůh, ač z vůle či se svolením dobrého Boha, bez jehož svolení či vůle zlý bůh čili ďábel nemohl a ani nyní nemůže dělat nic. ...

Na dotaz, co věřil ohledně všech lidských duší,⁴¹ totiž kdo je stvořil, odpověděl, že věřil, že dobrý Bůh stvořil duše dobrých lidí a zlý bůh stvořil duše zlých lidí.⁴²

Ve výpovědi Bonigrina z Verony před boloňskou inkvizicí roku 1296, která obsahuje podobné víry, je inkvizitorův hlas daleko patrnější než v registru Jakuba Fourniera:

Bonigrino byl předveden před inkvizitora bratra Guida. Dotázán pod přísahou, zda jsou dva principy a dva bohové, odpověděl, že je jeden Bůh. Dotázán, zda tento Bůh, o kterém mluví, stvořil všechny hmotné a viditelné věci a zejména zda stvořil a učinil hady, draky, štíry a další podobná zvířata a věci, odpověděl, že ne. Dotázán, kdo je stvořil a učinil, zda Bůh či ďábel, jal se tvrdit a s křikem prohlašovat, že všechny tyto věci učinil ďábel, že působí lidem škodu a újmu a jsou jim na obtíž, že by je Bůh nestvořil a že to neudělal. ...

Dotázán, zda Bůh stvořil vlky a podobná zvířata, odpověděl, že ne. Dotázán, kdo stvořil a učinil Jidáše Iškariotského, odpověděl, že otec a matka. Dotázán, odkud se vzali otec a matka, odpověděl, že z Adama a Evy. Dotázán, odkud se vzali Adam a Eva, odpověděl, že neví. Dotázán, kdo stvořil Jidášovu duši, v níž bylo tolik zla a nepravosti, že pojal úmysl zradit Krista a spáchat tak veliké zlo, odpověděl, že dobrý Bůh Jidášovu duši nestvořil. Dotázán, kdo tedy stvořil Jidášovu duši, odpověděl, že ďábel. Dotázán, kdo stvořil a učinil ďábla, odpověděl, že neví.⁴³

40 Fournier I, 357-358.

41 „animalibus“ ms., „animabus“ corr. ed.

42 Fournier I, 361.

43 Lorenzo Paolini – Raniero Orioli (eds.), *Acta S. Officii Bononie ab anno 1291 usque ad annum 1310* I, Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo 1982, 13, 15.

Vilém Belibasta prý kázal:

Protože vše, co je v tomto viditelném světě, tedy nebe, země a vše, co je v nich, pomine a bude zničeno, (Bůh) nic z toho nestvořil. To všechno prý stvořil pán tohoto světa. Bůh Otec totiž prý učinil a řekl jen dobré věci. „A přitom vidíš, že je v tomto světě mnoho zlého, jako bouřky nebo krupobití, které nevytvořil Bůh Otec, nýbrž vládce tohoto světa a nepřítel Boha Otce.“⁴⁴

Výpověď Jana Joufra před Jakubem Fournierem je mezi svědectvími o víře, že škodlivá zvířata nestvořil Bůh, pozoruhodná tím, jak podrobně se věnuje Joufrově motivaci⁴⁵ a jak jasně ukazuje, že tato úvaha není výsledkem „vlivu katarství“:

Dále uvedl, že v kvadragesimě onoho roku, poté, co pan biskup Pamiers proslavil kázání, v němž odsoudil Arnolda Cogula z Lordatu k uvěznění, protože kromě jiných bludů řekl, že věří, že Bůh nestvořil vlka, byl přítomný vypovídající s Arnoldem Laufrem a několika dalšími, na jejichž jména si nevpomíná, na náměstí v Tignaku. Arnold Laufre mezi jiným prohlásil, že Arnolda Cogula poslali do vězení, protože řekl, že Bůh nestvořil vlka. Když to přítomný vypovídající slyšel, řekl: „To já bych před panem biskupem taky řekl, že Bůh nestvořil hada ani vlka!“ Arnold mu odpověděl, že kdyby to před biskupem řekl, byl by blázen. Přítomný vypovídající Arnoldovi odpověděl: „A co by mi biskup udělal?“ Arnold odvětil: „To bys viděl!“

Pak po nějakém čase, nevpomíná si, jak dlouho to bylo, on a zeť Viléma *de Cornelha* z Lordatu, který se narodil v Tignaku, vyšli z tarasconského tržiště a vraceli se domů. A když tak spolu šli po cestách, na tarasconském mostě zvaném alatský řekl přítomný vypovídající svému druhovi: „Arnold Cogul je ve vězení, co?“ Jeho druh mu odpověděl, že ano. Tu přítomný vypovídající řekl: „Jak mohli Arnolda zavřít za to, že řekl, že Bůh nestvořil vlka?“ A dodal: „Já bych řekl to samé, protože nevěřím, že Bůh stvořil hada a další zvířata, která škodí člověku.“ [Na dotaz, proč tomu věřil,]⁴⁶ odpověděl, že věřil, že Bůh učinil vše, co je, s výjimkou démonů, hadů a vlků, o těch totiž, jak uvedl, nevěřil, že je Bůh stvořil. O hadovi věřil, že ho Bůh nestvořil, protože je to jedovaté zvíře, a taky proto, že slyšel říkat, že had navedl Evu a Adama, aby jedli ovoce ze stromu, ze kterého jim Bůh zakázal jíst, a přivedl je⁴⁷ k hříchu proti Bohu. O vlkovi tomu věřil, protože slyšel, že vlk odtáhl pěkně daleko jednu tetu přítomného vypovídajícího a zabil ji, a také proto, že je to jedovaté zvíře⁴⁸ a tato zvířata nahánějí pastýřům velký strach. O ďáblu tomu věřil, protože vždy slyšel, že je ďábel zlý, a věřil, že Bůh je tak dobrý, [že ne]vytvořil⁴⁹ zlé věci. V této víře, jak uvedl, setrval osm let až doteď.

Na dotaz, kdo ho tomu naučil, odpověděl, že nikdo, nýbrž na to přišel sám od sebe. Na dotaz, zda tomu on naučil někoho jiného, odpověděl, že ne.⁵⁰

44 Fournier II, 35-36.

45 Jan Joufre ji pochopitelně může zkreslovat, aby v inkvizitorových očích omluvil své prohřešky.

46 „Interrogatus quare hoc credebatur“ add. ed. (J. Duvernoy [ed.], *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier, évêque de Pamiers (1318-1325): Corrections...*, 20).

47 „eum“.

48 Sic.

49 „quod“ et „non“ add. ed.

50 Fournier II, 113-114.

Víra, že škodlivá zvířata a nepříznivé atmosférické jevy nestvořil Bůh, je v registrech zachycena díky inkvizitorům. Vypovídající o ní nehovořili spontánně, nýbrž na dotaz inkvizitorů. V některých případech je inkvizitoři předvolali právě kvůli této víře. Domnívali se o ní totiž, že dokazuje zapletenost s „manichejskou herezí“,⁵¹ že jde o její projev či výsledek jejího vlivu. Stejná myšlenka se objevuje u moderních badatelů.⁵² Nelze však přehlížet jeden významný detail: kataři tak, jak je inkvizitoři chápali, věřili ve stvoření *všech* těl ďáblem či zlým bohem. Tato inkvizitorská konstrukce není s názorem, že vlky, hady a krupobití nestvořil Bůh, totožná. Kázání Viléma Belibasty do jisté míry inkvizičnímu pojetí „katarů“ vyhovuje, ale o ostatních výpovědích pochybujících o stvoření přírodních pohrom a škodlivých zvířat Bohem to neplatí. Grazida Lizierová, Arnold Cogul, Bernard Franca i Jan Joufre mínili, že kromě škodlivých a zlých věcí vše stvořil Bůh. Bernard hovořil o Kristově vtělení a užíval podobenství o pelikánovi, který se rozhodl zachránit svá kuřátka jednou provždy. To jsou samozřejmě dokonale nekatarské víry. Arnold Cogul ostatně vůbec neuvedl, že vlka stvořil zlý bůh; měl za to, že „první vlk od počátku existoval sám od sebe a nebyl nikým stvořen, nýbrž přišel do světa tak, že se neví, odkud přišel nebo kdo ho poslal“.⁵³

V očích inkvizitorů podobné názory spadaly do „manichejské hereze“, jelikož nebyly součástí „víry, které se přidržuje a kterou káže svatá římská církev“. Ale vypovídající naznačovali, že k těmto vírám dospěli jinými cestami než nasloucháním katarskému hereziarchovi, kterého v pozadí tušili inkvizitoři. Dospěli k nim prostřednictvím vlastních úvah: dobrý Bůh by nestvořil ďábla ani zvířata, která škodí člověku; existence dvou bohů vyplývá z žalmu a z podobenství o pelikánovi; vlk odtáhl tetu vypovídajícího a zadával ji, je to jedovaté zvíře a nahání strach pastýřům. Výpověď Jana Joufra uvádí výslovně: „Na dotaz, kdo ho tomu naučil, odpověděl, že nikdo, nýbrž na to přišel sám od sebe.“⁵⁴

Ideální myšlenkové celky, které jsme si tu označili za „dualismus inkvizitorů“ a „dualismus rolníků a pastevců“, působí jako natolik nekompatibilní, že je heuristicky nevýhodné shrnovat je pod tentýž pojem. Z jiné perspektivy se naopak mohou jevit jako natolik blízké, že na základě „dualismu“ nelze konstruovat katarství jako jasněji vymezené hnutí,

51 Fournier I, 304, 355, 378.

52 Podle Emmanuela Le Roye Ladurieho Jan Joufre „věří, podle jisté silně zdegenerované verze katarství, že ďábel stvořil všechna zlá zvířata“ (*Montaillou, okcitánská vesnice v letech 1294-1324*, Praha: Argo 2005, 504; srov. s. 431 o Grazidě Lizierové a Bernardu Frankovi).

53 Fournier I, 378.

54 Fournier II, 114.

protože se „dualismus“ neomezoval na katary. Tak nebo tak, podstatné je uvědomit si zneklidňující samozřejmost, s níž se představa o dualistické katarské herezi stále přijímá.

Tím není řečeno, že vedle těch, kdo vyprávěli o „zemědělském dualismu“, neexistovali i disidenti, kteří se inkvizičnímu obrazu „katarů“ blížili více. Nelze například přehlédnout, že „dualismus“ Viléma Belibasty není s inkvizičním a polemickým obrazem katarské hereze v tak výrazném rozporu jako například výpověď Jana Joufra nebo Bernarda Franky. Také je jasné, že disidentské skupiny v jihozápadní Francii zhruba mezi lety 1200 a 1330 vykazovaly ne sice dokonalé, ale přece jen výrazné podobnosti, o kterých se nezdá, že by je bylo přínosné vysvětlit v jejich celku jen jako důsledek polemické a inkviziční perspektivy, a do jisté míry jsou sledovatelné i v nečetných pramenech pocházejících přímo z disidentského prostředí.

Přesto se nemůžeme spokojit pouze s tím závěrem, že „zemědělství dualisté“ nejsou kataři, nicméně že kataři jsou „někde jinde“ a jejich základním rysem je přece jen „dualismus“. Svědectví registrů o víceméně inkviziční podobě dualismu jsou výsledkem produkce a archivace takových záznamů, které inkvizitoři produkovat a archivovat chtěli. Inkviziční záznamy je třeba číst s neustálým zřetelem k diskurzu, jenž jim dal vzniknout.⁵⁵ Inkvizitoři používali příznak katarské hereze k tomu, aby byli schopni se vyrovnat se zjištěním, že kdekoli začali terén mapovat skutečně podrobně, tam kromě sebe sama v podstatě nenašli příliš mnoho opravdových křesťanů. Odmítali připustit existenci mnohotvárných a velmi špatně zmapovatelných a kontrolovatelných „lidových“ diskurzů, které měly s učeneckými verzemi katolictví, ale i domnělého katarství, jen málo společného, a snažili se je za použití své nejmocnější zbraně – klasifikace – redukovat na jasně vymezeného dualistického nepřitele.

Dualismus badatelů

Celá klasická historiografie 19. a 20. století pokládala „dualismus“ za základní rys katarství. Malcolm Lambert, který je v současné době jejím čelným představitelem, ve svém zpracování katarství například věnuje

55 Klasická historiografie provádí sofistikovanou kritiku pramenů, která někdy směřuje do takové hloubky, do jaké se dnes mnohým badatelům ani nechce nebo k tomu nemají dostatečnou kvalifikaci (například textologickou), avšak umožňuje v podstatě jen tři odpovědi: (1) údaj je spolehlivý, (2) údaj je nespolehlivý, (3) spolehlivost údaje nelze určit. Vztahování výpovědí k diskurzu, v němž byly formulovány, otvírá podstatně širší rozhledy, ačkoli ani tak není snadné odolat svodům dichotomie autentické-neautentické.

v podstatě celou kapitolu s názvem „Učení“ tématům shrnovaným pod pojem dualismu⁵⁶ – jako by „katary“ nic jiného ani nezajímalo. Francesco Zambon opatrně kritizuje Jeana Duvernoye (který poněkud mírní důraz na význam dualismu pro katary),⁵⁷ podává dualismus jako základní rys katarství a bogomilství a nemůže se vzdát ani myšlenky tajné dualistické tradice počínající se patrně u starověkých gnostiků.⁵⁸ Dokonce i badatel tak kritický k inkvizičnímu diskurzu jako John H. Arnold píše: „Kataři byli jasně organizovaná skupina, vyskytující se v Itálii, severní Francii a Languedoku. Měli biskupy a diecéze, rituály a svátosti a zcela odmítali pravověrnou církev. Jádrem jejich víry byla existence dvou soupeřících bohů. Dobrý Bůh stvořil ducha, zlý bůh stvořil veškerou tělesnou hmotu.“⁵⁹

Toto pojetí je dědictvím, které historiografii odkázala inkvizice. Inkvizice chápala víru, že svět nestvořil Bůh, jako základní a distinktivní rys „katarské hereze“, strukturovala materiál výpovědí podle domnělého systému katarské teologie, podávala katarský dualismus jako ontologický.⁶⁰

Chápání víry ve dva bohy, případně ve stvoření světa ďáblem, jako distinktivního rysu katarství umožňuje inkvizitorům i badatelům dodat katarství identitu a konstruovat je jako jasně vymezený náboženský proud, případně je rovnou odseknout od křesťanství. Malcolm Lambert píše:

Je nasnadě, jak hluboce katarství pokrřivilo křesťanskou víru: to je patrné na jeho odkazech k sakrálním textům, které kataři účinněji využívali díky překladům do národních jazyků, které zabezpečili dokonale,⁶¹ i na obecně křesťanském jazyku jejich ri-

tuálu a textů, jimž přidělil svou mytologii. Jak již před časem zdůraznil Giraud,⁶² dokonali jsou skutečně vnitřně spřízněni spíše s asketickými učiteli Východu, s bonzy a fakíry Indie a Číny, s adepty orfických mystérií nebo s gnostickými učiteli. Katarská víra právě tak jako víra bogomilů, jejíž byla dědičkou, převrátila strukturu svátostného života ve prospěch jediného obřadu nejvyšší důležitosti, *consolamenta*, nahradila křesťanskou morálku povinnou askezi, v jejíž perspektivě hřích pramenil spíše z poskvrnění hmotou než z aktu vůle,⁶³ svým odmítáním připustit spásnou moc ukřižování vyloučila spásu a zavrhl Trojici ve prospěch podřízení obou božských osob Otcí. Kataři nemohli připustit, že Kristus byl Bohem – někteří snad ještě soudili, že byl andělem, nebo Božím synem, ale jistě ne rovnocenným s Otcem. Stejně tak ale nemohli uznat, že Kristus byl člověk se stejným tělem, jako mají ostatní. Tím se obrátil vniveč stěžejní bod křesťanské víry, Kristova inkarnace. A radikální dualismus šel v kácení sloupů křesťanské víry ještě dále, takže jen stěží může být považován za extremistickou křesťanskou herezi, poněvadž by měl být se svou vírou ve dva bohy a dvě stvoření spíše chápán jako zcela jiné náboženství.

Přesto tyto deformace křesťanské víry nutně neodpuzovaly nepoučené katolíky, kteří povětšinou tvořili posluchačstvo heretických kazatelů, poněvadž odchylky od ortodoxie pro ně se vši pravděpodobností nebyly viditelné.⁶⁴

Kataři jsou tedy v první řadě dualisté. Odchylují se od křesťanství a deformují je, zdravou křesťanskou morálku nahrazují povinnou askezi, jsou vnitřně spřízněni s bonzy a fakíry Východu (pesimistického a podezřelého, ne-li přímo zvráceného), převracejí odvěkou a nedotknutelnou strukturu svátostného života, „odmítají připustit“ spásnou moc ukřižování, „obracejí vniveč“ stěžejní bod křesťanské víry – Kristovo vtělení. Jak se vůbec něco tak cizího a tak úchylného mohlo v křesťanské Evropě uchytit? Jde očividně o výsledek „vlivu“ heretických kazatelů na tupé a pasivní masy nepoučených katolíků.

Blížkost tohoto pojetí a inkvizičního diskurzu je zneklidňující. Lambert je navíc jen vrcholkem ledovce, na který se dobře míří. Ve skutečnosti celé bádání o katarrech včetně této studie více či méně závisí na kategoriích, které užívali inkvizitoři a vytvořili na jejich základě texty, s nimiž pracujeme jako s prameny.

Perspektiva pramenů ale sama o sobě nevysvětluje všechny shody a návaznosti. Nejsme nevinnými oběťmi diskurzu inkvizitorů o herezi. Spíše sami kráčíme v jejich stopách, jelikož máme v jádru podobný cíl: tříditi, zobecňovat, kontrolovat a především za žádnou cenu nedovolit objektům svého textového násilí, aby překročily naše pečlivě promyšlené kategorie a vnesly zmatek do našeho vědění, které nás stálo tolik úsilí a odříkání a které tak obdivuhodně odpovídá skutečnosti.

62 J. Giraud, *Cartulaire de Notre Dame*, díl 1, s. 222-223. (pozn. M. L.)

63 Přesně jako v bogomilství, viz H. C. Puech, A. Vaillant, *La Traité contre les Bogomiles de Cosmas*, s. 261. (pozn. M. L.)

64 M. Lambert, *Středověká hereze...*, 180.

56 Malcolm Lambert, *Středověká hereze*, Praha: Argo 2000, 172-176.

57 Např. Jean Duvernoy, *Le catharisme I: La religion des cathares*, Toulouse: Privat 1976, 388.

58 Francesco Zambon, „Variations sur le dualisme chez les derniers cathares du Languedoc et d'Italie“, in: Emmanuel Le Roy Ladurie (ed.), *Autour de Montailou, un village occitan: Histoire et religiosité d'une communauté villageoise au Moyen Âge*, Castelnau la Chapelle: L'Hydre 2001, 320-322.

59 J. H. Arnold, *Inquisition and Power...*, 23.

60 Jakub Fournier se například ve výše citovaném úryvku zeptal Beatrix z Lagleize, zda kacíři ďábla nazývali *hylé* (Fournier I, 240), tedy zda jej ztotožňovali s hmotou. Badatelé na tento diskurz navazují a rovněž katarství „manicheizují“ důrazem na údajný odpor k *hmotě* či na protiklad ducha a *hmoty* (M. Lambert, *Středověká hereze...*, 173, 180; J. B. Russell, *Dissent and Order...*, 48, 51-52; J. H. Arnold, *Inquisition and Power...*, 23-24).

61 Ve skutečnosti je doložen výhradně překlad Nového zákona do okcitanštiny. Dochoval se v kodexu Lyon, Bibliothèque municipale, ms. PA 36, který kataři prokazatelně užívali (obsahuje tzv. *Lyonský obřadní spis*). Katarský původ samotného překladu je však nejistý. Srov. Marvyn Roy Harris, „The Occitan New Testament in ms. Bibl. mun. de Lyon, PA 36: A Cathar or Waldensian Translation?“, *Heretic* 44-45, 2006, 163-185. (pozn. D. Z.)

RÉSUMÉ

Deux dieux tu n'adoreras point : La construction du « dualisme cathare » dans les registres d'inquisition

Les inquisiteurs considéraient la croyance selon laquelle Dieu n'a pas créé le monde matériel comme le trait dominant et distinctif de l'hérésie cathare. On peut cependant constater que certaines des affirmations prétendument dualistes que les inquisiteurs aimaient rattacher à leur système fictif de « l'hérésie manichéenne » ne sont pas compatibles avec l'image inquisitoriale du « dualisme ». C'est notamment le cas de deux croyances : (1) la croyance que Dieu « ne fait pas fleurir et grener » et (2) la croyance que Dieu bon n'a pas créé le loup, le serpent, le diable, les tempêtes, etc. Il s'agit de propositions autonomes qui ne font pas partie du système du « dualisme cathare ». Le « dualisme » est une notion ambiguë et protéiforme et la légitimité de son usage n'est pas évidente, pas plus que celle du but de son existence – la construction de « l'hérésie cathare » comme un courant religieux distinctif.

Jusqu'à nos jours, pourtant, la caractéristique du « dualisme » continue à hanter l'historiographie des dissidences médiévales. Dans beaucoup de points, les chercheurs suivent les classifications des inquisiteurs. Peut-être notre but est-il le même, en substance : ne jamais permettre aux objets de notre savoir d'ébranler nos catégories préconçues.

Ústav religionistiky
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita
Arna Nováka 1
602 00 Brno

DAVID ZBIRAL

e-mail: david.zbiral@mail.muni.cz

Židovská náboženská komunita v českých zemích mezi válkami

Kateřina Čapková

Na konci 19. a počátku 20. století prodělala židovská náboženská komunita v českých zemích zásadní proměnu, která do určité míry kopírovala vývoj ve většinové společnosti.¹ Ještě v polovině 19. století byla samozřejmostí určující role náboženství v každodenním životě každého Žida – pravidelná účast na bohoslužbách, slavení svátků, vzdělávání se v základech judaismu, uznávání rabínské autority a tradiční vedení domácnosti. Stačilo pouze několik desetiletí a ráz židovství v českých zemích, zvláště pak v Čechách, se po této formální stránce radikálně změnil. K jakým změnám došlo a co bylo příčinou tohoto procesu, který kulminoval v období první československé republiky, to jsou otázky, na které se následující studie snaží nalézt odpověď.

Základní tezí tohoto textu je tvrzení, že chod židovských obcí a jejich přidružených institucí v českých zemích byl ovlivněn především třemi zásadními fenomény: (1) úbytkem venkovských obcí a vznikem reformních městských komunit, (2) úpadkem rabínského vzdělání a prestiže rabínského povolání a nakonec (3) skutečností, že české země byly jen minimálně vyhledávány židovskými uprchlíky z Polska a Ruska. Otázky národnostní sice dominovaly většinou debat uvnitř i mimo židovské obce, na konkrétní náboženské citění a jeho obsah však měly podle mého názoru vliv až sekundární. I tak se k otázce jazykové a národnostní na konci příspěvku vrátím.

Minimální imigrace východních Židů

V dosavadním výzkumu byla opomíjena skutečnost, že na rozdíl od židovských komunit v jiných západních a středoevropských zemích, české země a Čechy především byly jen minimálně ovlivněny imigrací tzv. východních Židů. Přitom právě tento jev měl dalekosáhlý vliv na výrazně sekundární charakter židovské komunity v Čechách.

¹ Text byl napsán pro *Handbuch zur Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder im 20. Jahrhundert*, který připravuje k vydání Collegium Carolinum v Mnichově. Česká verze je rozšířenou verzí německého textu.